

**Всеволод Наулко
(Київ)**

ЛИСТУВАННЯ ФЕДОРА ВОВКА ІЗ ЗАРУБІЖНИМИ ВЧЕНИМИ

Епістолярна спадщина видатного українського етнографа, антрополога та археолога Федора Кіндратовича Вовка (1847–1918) становить величезну кількість листів. Про неабиякий її обсяг свідчить той факт, що лише відомих нам текстів, що зберігаються в архівах України, насамперед у Науковому архіві Інституту археології НАНУ, налічується близько 5 700 – від сотень дописувачів, серед яких – видатні політичні й громадські діячі, учені, митці, збирачі пам'яток історії та культури.

У запропонованій статті розглянуто листування Ф. Вовка з його зарубіжними колегами. Воно є важливим джерелом наукових знань, синтезу оригінальних думок, зразком високої культури.

Звісно, у короткій розвідці неможливо розглянути, бодай побіжно, зміст усіх текстів, тому зупинимося на найважливіших питаннях, які охоплює це листування. Детальніше зі змістом конкретних листів читач може ознайомитися, скориставшись посиланнями, наведеними в цій статті¹.

Серед кореспонденції Ф. Вовка чільне місце посідають листи від Любора Нідерле – видатного чеського славіста (1865–1944). Загалом зберігся 61 лист. Вони написані чеською, німецькою, французькою та російською мовами. У листах ідеться про заснування народознавчого часопису «Česki Lid», відкриття чесько-словацької етнографічної виставки 1895 р.; вони засвідчують намагання Л. Нідерле допомогти Ф. Вовку влаштуватися професором Головної школи в Софії (нині – Софійський університет), а також вказують на значну роль Ф. Вовка в популяризації досягнень чеських етнографів у найвизначніших французьких виданнях і часописах НТШ. У багатьох листах Ф. Вовк неодноразово за взірць брав культурну діяльність і національну свідомість чехів. У листі до Б. Грінченка від 27 березня 1898 р., ведучи мову про можливу участь України у Всесвітній виставці в Парижі (1900), він писав: «Окрімного місця не дадуть – се вже російський амбасад не пустить, та де

у нас гроші тиї, щоб те спорудити і де у нас те національне почуття, щоб це зробити, хіба ми фінляндці або чехи?»².

Без перебільшення, листування між Ф. Вовком та Л. Нідерле має важливе пізнавальне значення, оскільки в ньому йдеться про актуальні наукові проблеми. Так, у багатьох своїх працях, досліджуючи походження слов'ян, Л. Нідерле широко використовував антропологічні матеріали щодо морфологічних відмінностей різних народів. Зокрема, він запровадив антропологічну класифікацію за формою голови людини, виокремивши дві великі групи: долікокефалів, тобто довгоголових, та брахікефалів – короткоголових. Ф. Вовк піддав критиці тезу Л. Нідерле про можливість еволюції довгоголовості давніх слов'ян до брахікефальності. З другого боку, новітні дослідження, проведені в ХХ ст., засвідчили, що впродовж останнього тисячоліття також відбувалися процеси брахікефалізації серед слов'ян поряд зі змішуванням різних антропологічних типів³.

Як свідчить листування, Ф. Вовк пропонував публікувати чеські реферати одночасно і європейськими мовами, «як це робилося у деяких виданнях НТШ». Натомість Л. Нідерле із цим не погоджувався, віддаючи перевагу слов'янським мовам. Він намагався позбавити чеський часопис зайвої політизації і водночас із розумінням ставився до складних етногенетичних проблем, які досліджував Ф. Вовк. Цікаво, що Л. Нідерле, не вважаючи процес формування українського етносу остаточно завершеним, схвалював прагнення українців здобувати свої національні права.

У Науковому архіві Інституту археології НАНУ зберігаються два листи до Ф. Вовка й іншого відомого чеського етнографа Ченека Зібрта (1864–1932) – автора низки праць із народних звичаїв і матеріальної культури. У них ідеться про рецензію Ч. Зібрта на дослідження Ф. Вовка про весілля в Україні. Його було вміщено у виданнях Бібліотеки музею Королівства чеського, в якому працював Ч. Зібрт⁴.

Ф. Вовк майже половину свого життя провів в еміграції. Його формування як антрополога відбулося на основі французької наукової школи, представленої такими всесвітньо визнаними вченими, як П. Брока, Й. Денікер, П. Топінар, А. де Мортіє, Л. Манувріє. Листи двох останніх дослід-

ників становлять значний відсоток в епістолярній спадщині Ф. Вовка⁵. У листах антрополога й історика первісного суспільства, почесного президента доісторичного товариства Франції Адріана де Мортіє (1853–1931) ідеться про активну працю Ф. Вовка в Паризькому антропологічному товаристві, відвідання ним пам'яток історії та культури, зокрема, у Бельгії, подання у вітчизняні часописи, скажімо, у «Матеріали до українсько-руської етнології», інформації про Паризький конгрес археології та антропології, Всесвітню виставку 1900 р. і монографію знаменитого археолога Габрієля Мортіє з історії первісного суспільства.

Ще тіснішими були стосунки Ф. Вовка з видатним французьким антропологом Луї Манувріє (1850–1927). Дослідження з порівняльної антропології, започатковані Л. Манувріє, не втратили актуальності й дотепер. Так, на VII Міжнародному конгресі антропологічних та етнологічних наук (1964) у Москві величезний інтерес викликала доповідь польського антрополога Наполеона Волянського, який за методикою Л. Манувріє дослідив залежність довжини тіла людини від зросту та віку її батьків. Л. Манувріє також довів, що жіночий мозок не тільки не менший, а навіть більший, ніж чоловічий з погляду морфології, а також має багато характерних ознак переваги і загалом не поступається чоловічому «за обсягом та глибиною» розуму. Як свідчать листи Л. Манувріє, він постійно цікавився не лише експедиційними дослідженнями Ф. Вовка, який після переїзду до Росії в 1905 р. очолив Російське антропологічне товариство при Санкт-Петербурзькому університеті, але й суспільно-політичним життям тогочасної Росії. У листі від 2 липня 1906 р. він писав Ф. Вовку: «Співчуваю вам, любий друже, адже у мутній воді революцій ясно бачать лише ті, що її мутять». Загалом у Науковому архіві Інституту археології НАНУ зберігається 12 листів до Ф. Вовка від французьких антропологів.

Важливо, що, на відміну від більшості наведених тут текстів, листування Ф. Вовка з І. Шишмановим має зворотний зв'язок: 13 із них належать І. Шишманову, а 3 – Ф. Вовку. Останні зберігаються в Болгарії і були опубліковані в 1968 р.⁶

Іван Шишманов (1862–1928) був професором Софійського університету, членом Болгарської АН, дійсним членом

Наукового товариства ім. Т. Шевченка, міністром освіти Болгарії (1903–1907), послом Болгарії в Українській Народній Республіці (1918–1919). Безсумнівно, спілкуванню двох учених сприяла та обставина, що І. Шишманов був зятем М. Драгоманова, з яким Ф. Вовк підтримував дружні стосунки.

У багатьох листах Ф. Вовка та І. Шишманова йдеться про праці Ф. Вовка з весільної обрядовості, зокрема опубліковану в кількох числах «Сборника за народни умотвореня, наука и книжнина» (1890–1894) фундаментальну працю про весільні обряди слов'янських народів і статтю про весілля болгар, надруковану в російському часописі «Этнографическое обозрение» за 1894 р.

У листах Ф. Вовк та І. Шишманов обговорювали дуже важливе питання в житті й науковій діяльності Ф. Вовка – його спроби переїзду з Парижа до Болгарії для роботи у Вищій школі, яка тоді мала назву Софійський університет. Його бажання переїхати до Болгарії виявилось нездійсненним. Формальною причиною відмови було те, що Ф. Вовк не мав докторського ступеня. Основну ж причину слід шукати у сфері політичних обставин. Про це здогадувався і сам учений, коли в листі від 30 січня 1897 р. запитував у І. Шишманова: «В чём заключается препятствие моему назначению: в политических ли соображениях, в недостатке ли ученой степени, в недостаточности рекомендаций или в чём-то другом?». Очевидно, не без підстав він назвав першу причину. Перевагу політичних чинників підтверджує і лист Ф. Вовка до І. Шишманова від 1 серпня 1897 р., в якому він, посилаючись на М. Драгоманова, зазначав, що вчений ступінь у Болгарії ще не дуже потрібний і багато хто його не має.

В інших листах до І. Шишманова Ф. Вовк розглянув з критичних позицій деякі аспекти, висловлені Л. Нідерле в книзі «Людство доісторичної доби» (Прага, 1893), і висловив свою концепцію розуміння етнології як комплексної науки⁷.

Досить помітною була діяльність Ф. Вовка у сфері польсько-українських зв'язків. Вона розпочалася в 1874 р., коли він готував експозицію для III Археологічного з'їзду, де були використані фотографії з музеїв Кракова, Познані та Східної Галичини. Ф. Вовк високо цінував

і використовував фундаментальні праці Оскара Кольберга, зокрема «Lud polski», яку етнографічний часопис «Wisła» вважав однією з найкращих в Європі. Він листувався з головним редактором цього часопису Я. Карловичем і його заступником С. Чижевським, а також працівниками журналу «Lud», який виходив у Львові, широко використовував анкету зі збору антропологічних відомостей, опубліковану Ягеллонським університетом. У паризьких часописах, передусім «L'Anthropologie», Ф. Вовк публікував рецензії на праці польських колег С. Керха, Е. Маєвського, В. Деметрикевича, Фарчинського, Шукевича, Кріза. У листах до них Ф. Вовк виявляв інтерес до етимології етнографічних термінів («копула», «бондар», «набілок» та ін.), проблем еволюції народного одягу, вважаючи, наприклад, одяг козацької старшини подібним до польського.

Окремі листи, зокрема Я. Чекановського, свідчать про зацікавленість Ф. Вовка співвідношенням чисельності українців і поляків. В інших він полемізував стосовно українського походження П. Чубинського, а також торкався характеру еволюції деяких обрядів⁸.

В архівних сховищах зберігається багато листів до Ф. Вовка від російських учених, яких лише умовно можна назвати «зарубіжними». Розгляньмо найважливіші питання, які охоплює це листування⁹.

Так, у листах відомого географа та антрополога, професора Московського університету Дмитра Анучина йдеться про переклад Ф. Вовком праці Л. Нідерле «Людство в доісторичні часи», французько-російські наукові зв'язки, організацію етнографічних експедицій і конкретні проблеми етнології. У кількох листах за 1908 р. він повідомляв про можливість проведення Ф. Вовком досліджень в Етнографічному відділі Рум'янцевського музею, а також в Історичному та Антропологічному музеях Москви. Значний інтерес з боку Д. Анучина, як і деяких інших російських учених, викликала відкрита Ф. Вовком Мізинська палеолітична стоянка та зразки кремнієвих виробів, що він одержав, а також виставка етнографічних колекцій з Галичини, організована Музеєм Олександра III в Санкт-Петербурзі.

Високо цінуючи етнографічні праці Ф. Вовка, Д. Анучин, як свідчать листи

за 1915 р., досить критично ставився до його антропологічних досліджень з погляду «їхніх висновків і побудови фактів». Причиною цього, на його думку, було те, що Ф. Вовк визнавав «лише французьку антропологічну школу». Насправді ж розбіжності в їхніх поглядах стосувалися передусім проблеми походження східних слов'ян. Зокрема, Д. Анучин, дотримуючись концепції «колиски трьох братніх народів», заперечував відносну антропологічну однорідність українців¹⁰.

Яскравим виявом високої поваги до Ф. Вовка є листи відомого природознавця академіка Л. С. Берга (16 одиниць лише за один рік, 1917–1918), що вказують на те, що він усебічно сприяв Ф. Вовку в здобутті докторського ступеня та висуненні його кандидатури на посаду завідуючого кафедри географії Київського університету, вважаючи надзвичайно ґрунтовними етнографічні й антропологічні дослідження Ф. Вовка, зокрема розділи до першої українознавчої енциклопедії «Украинский народ в его прошлом и настоящем» (2-й том, Петроград, 1916). З другого боку, він широко використовував етнографічні матеріали Ф. Вовка у своїх монографіях, присвячених Бессарабії.

Листи Л. Берга містять цікаві відомості про стан тогочасної науки, суспільно-політичну ситуацію та взаємини між ученими. Поздоровляючи Ф. Вовка з присвоєнням докторського ступеня, він водночас писав у листі від 1 травня 1918 р., що «Петроград останется без авторитетного антрополога и этнографа. А затем не хотелось бы, чтобы связь между великорусской и украинской наукой потерялась. А в Вашем лице мы в Петрограде имели самого авторитетного представителя украинской науки».

Винятковий інтерес викликають листи російського етнографа та фольклориста Митрофана Дикарева (1854–1899). У них (23 одиниці за 1894–1899) йдеться про працю над розвідками, що були надруковані в часописах «Этнографическое обозрение», «Етнографічний збірник», «Киевская старина» і «Матеріалах до українсько-руської етнології» НТШ. Зокрема, мова йде про весілля на Воронежчині та Кубані, рибальство, бджільництво й інші промисли, народні звичаї та обряди. Він повідомляв Ф. Вовка про надіслані фотографії народного одягу та житла,

бібліографію тодішніх російських наукових праць, дані про кількісне співвідношення українських і російських селищ, матеріали із «сороміцького» фольклору. Ці матеріали були широко використані в його працях¹¹.

Відомий російський етнограф Віра Миколаївна Харузіна в листі від 15 грудня 1916 р. писала про бажання відкрити навчальний музей антропології, археології та етнографії при Московському археологічному інституті, де вона викладала етнографію, у зв'язку з чим просила Ф. Вовка надіслати програму для вивчення весільних обрядів. В іншому листі вона пропонувала Ф. Вовку розглянути запропонований нею проект структури навчального музею і «програму» викладання.

Листи відомого мовознавця академіка О. Шахматова стосувалися видання праці «Украинский народ в его прошлом и настоящем», членом редколегії якої він був. Деякі з цих листів свідчать про надзвичайно прихильне ставлення О. Шахматова до проблем розвитку української культури та мови.

В інших листах російських колег Ф. Вовка мова йшла передусім про конкретні проблеми археології (В. Городцов, А. Міллер, П. Уварова), антропології (Д. Золотарьов, В. Бунак), мовознавства (Ф. Корш), історії (М. Ковалевський, О. Єфименко, С. Ольденбург), етнографії (В. Арсеньєв, В. Йохельсон), музеєзнавства (Д. Клеменц, М. Могилянський). Листувався Ф. Вовк також із відомим білоруським мовознавцем академіком Є. Карським. Варто зауважити, що на сьогодні важкодоступними залишаються листи-відповіді Ф. Вовка, що зберігаються в архівах зарубіжних країн.

¹ Див.: *Наулко В.* Листування Ф. К. Вовка (з фондів архівів) // Українське архівознавство: історія, сучасний стан та перспективи: Всеукр. конф. 19–20 лист. 1996 р. – К., 1997. – Ч. 2. – С. 97–102.

² ЦДІА. – Ф. ІІІ, № 35955.

³ Докладніше див.: *Наулко В.* До питання українсько-чеських взаємин: листи Любора Нідерле і Ченека Зібрта до Ф. К. Вовка (Волкова) // Слов'янські культури в європейській цивілізації. – К., 2001. – С. 206–242; *Наулко В.* Ще раз про листування Любора Нідерле з Федором Вовком (нові віднайдені листи) // Вісник Київсько-

го славистичного університету. – 2003. – Вип. 14. – С. 283–300.

⁴ Там само.

⁵ *Наулко В.* З історії українсько-французьких наукових зв'язків. Листи французьких антропологів до Ф. К. Вовка (Волкова) // Університет. – 2008. – № 4. – С. 5–18.

⁶ *Костандинова Л., Флерова В., Димитрова Б.* Българо-руски научни връзки. ХІХ–ХХ век. Документи. – София, 1968.

⁷ Докладніше див.: *Наулко В.* До питання українсько-болгарських взаємин. Листування Федора Вовка з Іваном Шишмановим // Болгарский ежегодник. – К., 1998. – Т. 3. – С. 100–116.

⁸ *Naulko W., Franko O.* Ukraiński etnograf, archeolog i antropolog F. K. Wowk // *Zeszyty naukowe uniwersytetu Jagiellońskiego : Prace etnograficzne.* – MLI. – 1992. – Z. 30. – S. 119–131.

⁹ Див.: *Наулко В.* Листування Ф. К. Вовка (Волкова) з російськими вченими // Вісник Київського інституту «Слов'янський університет». – К., 2002. – Вип. 12. – С. 196–199; *Наулко В.* Листи Л. С. Берга до Ф. К. Вовка // Схід–Захід. – Х., 2001. – С. 149–165.

¹⁰ *Сеґеда С.* Антропологічний склад українського народу. Етногенетичний аспект. – К., 2001. – С. 13.

¹¹ *Старков В.* Епістолярна спадщина Митрофана Дикарева // Пам'ять століть. – 2000. – № 1. – С. 14.